

УДК 342.711(477+474)1991/2001
DOI: 10.20535/2307-5244.60.2025.338329

Ю. М. Войтенко

ORCID: 0000-0003-3782-5471

*Університет Григорія Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна)*

Yu. Voitenko

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav (Pereiaslav, Ukraine)

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ НАДАННЯ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ БАЛТІЇ (1991–2001)

*Features of the Citizenship Policy
in Ukraine and the Baltic Countries (1991–2001)*

У радянський період в Україні та країнах Балтії політика союзного центру призвела до зменшення кількості представників корінних народів відносно загальної кількості етнічного населення і збільшення російського. Відновлення незалежності цих країн 1991 р. спонукало їхні політичні еліти знаходити політико-правові шляхи для збереження й примноження корінного етносу в загальному складі населення. Отже, порівняльний аналіз відповідних шляхів у вказаних пострадянських державах, зокрема щодо надання громадянства їхнім мешканцям, ств предметом дослідження.

Ключові слова: закон; громадянство; парламент; натуралізація, меншина.

During Soviet rule in Ukraine and the Baltic states, the policy of the union centre led to a decrease in the number of indigenous peoples relative to the total ethnic population and a proportional increase in the Russian-speaking population. The restoration of independence by these countries in 1991 prompted their political elites to seek political and legal ways to preserve and increase the indigenous ethnic group within the general composition of the population. The purpose of this study was to conduct a comparative analysis of citizenship acquisition in Ukraine and the Baltic countries and to identify the main features of this process during the specified historical period. The research employed a comparative analysis of the legislative frameworks in the specified countries, as well as statistical data to determine the dynamics of demographic changes based on conducted population censuses. In general, while Ukraine granted its citizenship to all those who lived on its territory during the period of independence, most of the Baltic countries did not admit to citizenship of the restored republics those who did not possess it in the pre-occupation period — that is, before June 1940. Lithuania, however, granted its citizenship without introducing the broad restric-

tions that were implemented in Estonia and Latvia. The latter two countries granted their citizenship specifically through examinations in the state language as well as on the constitution. Common requirements for all four independent states regarding the granting of citizenship to non-citizens included: permanent residence in the territory of the respective state for a specified period of time, legal sources of income for subsistence, and compliance with the laws of the republic.

Keywords: law; citizenship; parliament; naturalization; minority.

Вступ. Після проголошення відновленої незалежності країн Балтії (Литви, Латвії, Естонії) і України в цих республіках постало питання про надання громадянства тим мешканцям, котрі проживали на відповідних територіях. Від вирішення цього питання потенційно залежала доля не лише народів у цих країнах, а й майбутнє незалежних держав, передусім у політичній площині. Політична еліта країн Балтії першими законодавчими кроками показувала, що їхні держави мають якнайшвидше «очиститися» від наслідків минулого під півстолітньою радянською окупацією. Саме через призму звільнення від центрального московського керівництва й боротьби за фактичну незалежність варто оцінювати перші кроки керівництва суверенних балтійських держав і України, зокрема щодо надання громадянства мешканцям зазначених країн.

Джерельна база складається з двох груп. Першу становлять державотворчі й законодавчі акти досліджуваних країн, зокрема: Декларації про суверенітети, Акти відновлення незалежності, конституції та закони про громадянство. Другу групу джерел дослідження становлять статистичні дані щодо перепису населення у кожній з зазначених країн (у динаміці).

Історіографію теми становлять праці вітчизняних і зарубіжних авторів, зокрема вчених з країн Балтії, таких як: Т. Карьяхярм (Карьяхярм, Т. 2008), Д. Блейере (Блейере, Д. 2005), М. Бруно (Bruno, М. 2008).

Наукова новизна статті полягає в тому, що було простежено особливості надання громадянства в державах Балтії та Україні мешканцям залежно від етнонаціонального становища в цих республіках протягом першого десятиліття відновленої незалежності.

Методологічною основою дослідження став аналіз нормативної бази, зокрема тієї, якою регулювався механізм надання громадянства в Україні та країнах Балтії в перше десятиліття відновленої незалежності. Методом компаративістики зіставлялися спільні й відмінні правові механізми щодо надання громадянства мешканцям зазначених республік. Також у статті використовувалася демографічна статистика згідно з переписами населення для визначення динаміки демографічних, зокрема — етнонаціональних змін. Використання історичного й політичного аналізу в комплексі з наявною демографічною статистикою, а також з урахуванням принципу дина-

міки, дало змогу визначити основні особливості політики вказаних держав щодо надання громадянства тим мешканцям, які проживали на їх території-ях протягом першого десятиліття відновленої незалежності.

Метою дослідження є визначити особливості політики надання громадянства в Україні та країнах Балтії їх мешканцям протягом першого десятиліття відновленої незалежності, зокрема з урахуванням правової й безпекової складових у новітньому етапі державотворення.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок проголошення відновлення незалежності в країнах Балтії та Україні, ці держави успадкували від радянських часів усю соціальну, демографічну, економічну тощо системи, які втілювала попередня влада протягом п'яти — семи десятиліть. Одним з важливих питань, яке постало перед новим керівництвом незалежних республік у перші роки відновленої незалежності, став пошук державницьких підходів щодо надання громадянства мешканцям зазначених республік. Тому, кожна з зазначених держав, намагаючись урахувати згаданий спадок, а також історичні, політичні й культурні особливості своєї країни, пішла власним шляхом.

Так, Україна на момент проголошення Акта незалежності 1991 р. мала 51,9 млн населення (постійного — 51,6 млн)¹. Етнічний склад України, за даними перепису 1989 р., складався з: українців (72,6%), росіян (22%), євреїв (0,9%), поляків (0,4%) та інших національностей (Дністрянський, М. 2008, с. 67). Такі статистичні дані мала враховувати політична еліта України під час надання громадянства мешканцям проголошеної незалежної держави. Проте ще в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., яку ухвалила Верховна Рада, зазначалося, що: «Українська РСР має своє громадянство»².

Невдовзі після проголошення незалежності, 8 жовтня 1991 р., Верховна Рада України 12 (1) скликання ухвалила закон «Про громадянство України» (набув чинності 13 листопада 1991 р.), згідно з яким громадянами України є: всі громадяни СРСР, які з часу проголошення незалежності України постійно проживали на її території (тобто з 24 серпня 1991 р.); особи, які на момент чинності закону постійно проживали в Україні й не були громадянами інших держав; особи, які народились або постійно проживали на території України, а також їхні нащадки, якщо вони на 13 листопада 1991 р. проживали за межами України, не перебували в громадянстві інших держав і до 31 грудня 2004 р. подали заяву про визначення належності до громадянства України; особи, які набули громадянства України відповідно до даного закону³. Згідно з зазначеним законом, громадянство України можна набути: за народженням; за походженням; шляхом прийняття до громадянства Укра-

¹ Населення (1990–2021). URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

² Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1990. № 31. Ст. 429.

³ Закон України Про громадянство України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 50. Ст. 701.

їни; через поновлення у громадянстві України; на інших підставах, зокрема — передбачених міжнародними договорами¹.

Такий досить ліберальний підхід варто розглядати в політичному й історичному контекстах. Перший полягав у тому, що його ухвалювала Верховна Рада, обрана ще в березні 1990 р., більшість у ній мали представники комуністичної партії, котрі сповідували інтернаціональні та класові ідеї, а також виступали за тісні зв'язки, перш за все, з росіянами та іншими народами радянських республік. Історичний контекст полягав у тому, що закон було ухвалено саме між тим, як Верховна Рада прийняла «Акт проголошення незалежності України» (24 серпня 1991 р.) і Всеукраїнським референдумом щодо незалежності, а також обранням першого президента (обидві останні події відбулися одночасно — 1 грудня 1991 р.). Отже, Закон «Про громадянство України» (8 жовтня 1991 р.) мав важливе значення для остаточної легітимації рішення Верховної Ради щодо незалежності та обрання першого президента (1 грудня) громадянами України.

28 червня 1996 р. Верховна Рада України другого скликання ухвалила Конституцію, в якій зазначається, що в країні існує єдине громадянство, висвітлені підстави його набуття та припинення визначаються чинним законом². Це заклало своєрідний правовий фундамент подальшої політики в частині надання громадянства в Україні на законодавчому рівні.

18 січня 2001 р. український парламент ухвалив уже новий закон «Про громадянство України». Положення щодо громадянства України переважно відповідають попередньому закону 1991 р. Проте, згідно з зазначеним законом, побільшало підстав для набуття громадянства України. Так, було додано, зокрема, такі підстави як: усиновлення; встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в заклад охорони здоров'я, заклад освіти або інший дитячий заклад, у дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю; встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства³. Щодо набуття громадянства України для іноземців та осіб без громадянства, то новий закон «Про громадянство України» був доповнений і уточнений (порівняно з законом 1991 р.) положеннями, згідно з якими фізична особа без громадянства має подати декларацію про відсутність іноземного громадянства, а іноземець зобов'язаний припинити іноземне громадянство або отримати дозвіл на імміграцію⁴.

¹ Закон України Про громадянство України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 50. Ст. 701.

² Конституція України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.

³ Закон України Про громадянство України. 2001 р. // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 2001. № 13. Ст. 65.

⁴ Закон України Про громадянство України. 2001 р. // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 2001. № 13. Ст. 65.

Закон «Про громадянство України» (2001 р.) був ухвалений уже за нової політичної ситуації, адже у Верховній Раді третього скликання, на 2001 р., Комуністична партія України хоч і не мала одноосібної більшості, проте її фракція була найчисленнішою в парламенті, й разом з іншими лівими та ліво-центристами, мала вагомий вплив на ухвалення законодавчих рішень, зокрема щодо даного закону. Окрім того, чинний Президент України Л. Кучма, який перебував уже другий термін на посаді глави держави, підтримував ухвалений у парламенті закон.

Отже, Україна обрала власну, досить ліберальну тактику щодо визначення й надання громадянства своєї держави, яка протягом першого десятиліття незалежності, була втілена у двох законах (1991 та 2001 рр.). Ця практика полягала в тому, що Україна, з часу проголошення незалежності, надавала громадянство всім постійним мешканцям своєї країни, котрі хотіли його отримати (своєрідний «нульовий варіант»), враховуючи політичні й етнонаціональні особливості державотворчого періоду.

Литовську практику надання громадянства, варто також розглядати в контексті історичних, демографічних і політичних обставин, що склались у цій балтійській республіці. Так, іще 11 березня 1990 р. литовський парламент ухвалив досить сміливий і доленосний для цієї країни «Акт про відновлення Литовської держави», згідно з яким вона знову стала незалежною. Проте фактично така незалежність стала вже внаслідок серпневих подій 1991 р. у Москві. Саме після цих подій Литовську Республіку масово почали визнавати інші держави світу й вона стала повноцінним суб'єктом міжнародного права.

Населення Литви в цей період (на 1991 р.) становило 3704 тис. осіб, серед якого литовців було 81,5% (Кокорєв, О. 2016, с. 83), тобто 3018 тис. Решту — 18,5% (686 тис.) населення країни становили національні меншини: росіяни, поляки, білоруси, українці та інші національності. За результатами останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р., у Литві налічувалося 3674 тис. осіб, з них: литовців було 79,6%, росіян — 9,4%, поляків — 7% та інших національностей¹. Для порівняння цих показників у динаміці, варто взяти дані попереднього Всесоюзного перепису населення 1959 р. Згідно з ними, населення Литви становило 2711 тис. осіб, з яких литовців — 79,3%, росіян — 8,5%, поляків — 8,5%² та інші національності. Виходячи з такої демографічної статистики Литви за 30 років (1959–1989 рр.), можна побачити, що суттєвої динаміки в етнічному складі протягом зазначеного періоду не відбулося.

Після фактичного відновлення незалежності Литви постало питання оформлення громадянства мешканців, котрі проживають у відновленій дер-

¹ Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: <https://salo.li/BBc9e94>

² Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: <https://salo.li/B2ac8e5>

жаві, оскільки ухвалений 1989 р. «Акт про громадянство» вже не відповідав вимогам часу. Щоб урегулювати це питання, парламент Литви 5 грудня 1991 р. ухвалив першу редакцію закону «Про громадянство», який 17 вересня 2002 р. був замінений на новий Законом «Про громадянство» (набув чинності 1 січня 2003 р.). Перший закон ініціювала й підтримала Верховна Рада Литовської Республіки, обрана ще за радянських часів (у лютому — березні 1990 р.), більшість у якій займали представники правоцентристського руху «Саюдіс» на чолі зі спікером В. Ландсбергисом. Другий закон було ухвалено в Сеймі, склад якого було обрано ще в жовтні 2000 р., коаліцію ньому формували лівоцентристи на чолі з попереднім президентом А. Бразаускасом (який до того часу вже став прем'єр-міністром). Окрім того, перший закон про громадянство був ухвалений іще до затвердження Конституції Литви (на референдумі) й, відповідно, до парламентських виборів (останні дві події відбувалися одночасно — 25 жовтня 1992 р.), адже такий плебісцит мали здійснювати лише громадяни відновленої держави, а другий — в умовах завершального етапу вступу країни до ЄС та НАТО.

Згідно з законом «Про вибори», громадянами Литви ставали: «особи, які до 15 червня 1940 р. були громадянами Литви, їх діти, внуки, правнуки; особи які постійно проживали на території Литви з 9 січня 1919 р. до 15 червня 1940 р. та їх діти, внуки, правнуки, за умови якщо вони на день набрання чинності Закону про громадянство постійно проживали і у теперішній час проживають на території Литовської Республіки та не є громадянами іншої держави; особи литовського походження (якщо його пращури були литовцями і вона сама себе такою визнає); особи, які до 4 листопада 1991 р. набули громадянство Литовської Республіки згідно з уваленим 3 листопада 1989 р. Законом про громадянство та інші»¹ тощо.

Ці вимоги узгоджуються з положенням про громадянство в ухваленій на референдумі 25 жовтня 1992 р. Конституції Литви. Згідно з нею, громадянство набувається за народженням та на інших підставах, але громадянин не може мати одночасно громадянство іншої держави².

Також, згідно зі згаданим законом, «громадянство Литовської Республіки набувається: за місцем народження; в результаті здійснення права на громадянство Литовської Республіки; в результаті прийому до громадянства Литовської Республіки (натуралізація); шляхом оптації чи на інших підставах, передбаченими міжнародних договорами Литовської Республіки»³.

До громадянства Литви (шляхом натуралізації) може бути прийнята особа за її проханням, якщо вона згодна скласти присягу Литовській Республіці й відповідає таким вимогам: успішно склала іспит з державної (литовської)

¹ Закон Литовской Республики о гражданстве. 2002. URL: <https://salo.li/76a9861>

² Конституція Литовської Республіки. 1992. URL: <https://salo.li/AC6f3bb>

³ Закон Литовской Республики о гражданстве. 2002. URL: <https://salo.li/f8E1616>

мови та з основ Конституції Литви; має постійне місце проживання на території Литовської Республіки протягом останніх 10 років; має легальне джерело доходів для існування на території Литви¹. Не мають права (не можуть) на отримання громадянства Литви ті особи, які: скоїли міжнародні злочини (агресію, геноцид, проти людності, військові злочини); брали участь у злочинній діяльності проти Литовської держави; були засуджені в Литві чи іншій державі за умисний злочин, покарання за яке передбачає позбавлення волі².

Отже, Литва не мала вагомих етнополітичних підстав запроваджувати жорсткі заходи в наданні усім мешканцям її території громадянства своєї держави, оскільки в країні була досить сприятлива для корінної нації демографічна ситуація, а також існувала відповідна політична воля тієї еліти, яка була при владі у відповідний державотворчий період.

Латвійський історичний досвід у наданні громадянства мав відмінності як від литовського, так і від українського. Фактично ця республіка відновила незалежність з 21 серпня 1991 р., ухваливши того дня «Конституційний закон “Про державний статус Латвійської Республіки”». Питання надання громадянства для Латвії набуло національного значення, з огляду на її тяжке історичне минуле, а саме — п’ятдесятилітня радянська окупація суттєво вплинула на етнічний склад населення цієї балтійської республіки.

Так, на 1991 р. у Латвії проживало 2651 тис. мешканців, з яких лише 1382 тис. (52,1%) були латишами, а решту — 1269 тис. (47,9%) — становили інші національності (росіяни, білоруси, українці тощо) (Кокорєв, О. 2016, с. 83). Загалом, етнонаціональний склад напередодні проголошення «Декларації про відновлення незалежності Латвійської Республіки» (4 травня 1990 р.)³, згідно зі Всесоюзним переписом населення 1989 р., був таким: латиші — 52%; росіяни — 34%, білоруси — 4,5%, українці — 3,5%, поляки — 2,3%, литовці — 1,3%, євреї — 0,9%⁴ та інші національності. Для порівняння варто зазначити, що до окупації Латвії з боку СРСР у червні 1940 р., демографічна ситуація, згідно з переписом населення 1935 р., мала такий вигляд: латиші — 75,5%, росіяни — 10,6%, білоруси — 1,4%, українці — 0,1%, поляки — 2,5%, литовці — 1,2%, євреї — 4,8% (Bruno, M. 2008) та інші національності. Вже у післявоєнний період, під час першого підрадянського перепису населення в Латвії 1959 р., демографічна статистика стала такою: латиші — 62%, росіяни — 26,6%, білоруси — 2,9%, українці — 1,4%, поляки — 2,9%, литовці — 1,6%, євреї — 1,8%⁵ та інші наці-

¹ Закон Литовской Республики о гражданстве. 2002. URL: <https://salo.li/f8E1616>

² Закон Литовской Республики о гражданстве. 2002. URL: <https://salo.li/f8E1616>

³ Декларация о восстановлении независимости Латвийской Республики. 4.05.1990. URL: <https://salo.li/44A31C6>

⁴ Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: <https://salo.li/593e92A>

⁵ Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: <https://salo.li/593e92A>

ональності. Як видно з зазначених даних, за 55 років (з 1935 по 1989 рр.) чисельність латишів у своїй країні зменшилася на майже чверть (тобто — на 23,4%), а росіян збільшилася на таку саму кількість (23,4%). При цьому, між переписами населення Латвійської РСР 1959 та 1989 рр. латишів у цій республіці поменшало на 10%, а росіян побільшало на 7%. Така денаціоналізація латишів у своїй країні протягом усієї радянської окупації спонукала їх після відновлення незалежності Латвії до досить жорсткої політики з надання громадянства її мешканцям.

Так, Верховна Рада Латвії, обрана у березні 1990 р., більшість у ній становили представники націонал-демократичного руху «Народний Фронт», ухвалила 15 жовтня 1991 р. Постанову «Про відновлення прав громадян Латвійської Республіки та головних умовах натуралізації». Згідно з даною Постановою, громадянами Латвії могли стати лише ті мешканці країни та їх нащадки, котрі мали громадянство країни на 17 червня 1940 р. (тобто, до окупації їх країни з боку СРСР), а також вони мали бути зареєстровані до 1 липня 1992 р. (Блейєре, Д. 2005, с. 417). Пізніше були внесені зміни до цієї Постанови, згідно з чим, громадянство країни отримували колишні її громадяни (до 1940 р.) та їхні нащадки, зокрема й ті, котрі проживали за кордоном, а також ті латиші, які в західних країнах отримували право на подвійне громадянство (Блейєре, Д. 2005, с. 417). За такою процедурою, громадянство отримали близько 78% латишів, а також інші національності, які проживали та території Латвії до її окупації з боку СРСР (тобто — до червня 1940 р.), при цьому не отримали такого громадянства майже 40 тис. російських латвійців, які приїхали на територію цієї країни після літа 1940 р. (Блейєре, Д. 2005, с. 417). Серед останніх, громадянство Латвії не отримали, перш за все, працівники російських/радянських силових органів влади (зокрема — працівники держбезпеки, міліції тощо), як чинні, так і колишні, а також ті цивільні, які співпрацювали з цими органами. Це призвело до розподілу населення Латвії на громадян і негромадян республіки. Відповідно, таке розмежування сприяло тому, що вчергове депутатів Сейму в червні 1993 р. обирали виключно громадяни республіки, абсолютну більшість яких становили саме латиші.

Сам же закон «Про громадянство» Латвії ухвалив Сейм 22 липня 1994 р. Коаліцію в тогочасному парламенті складали фракції центристів, які об'єдналися навколо ліберальної партії «Латвійський шлях». Згідно з ухваленим законом, до громадян Латвії віднесли осіб, котрі були громадянами Латвії на 17 червня 1940 р., а також їхніх нащадків і відповідно зареєстрованих (окрім осіб, які після 4 травня 1990 р. набули громадянство іншої держави), до яких належать: латиші та ліви, які постійно живуть у Латвії і зареєстровані згідно з чинним законодавством та не є громадянами іншої держави; жінки, які постійно проживають у Латвії і які згідно з Законом «Про підданство» (від 23 серпня 1919 р.) втратили підданство Латвії, та їхні нащадки,

якщо вони легально зареєстровані (окрім тих, які після 4 травня 1990 р. набули громадянство іншої держави); особи, які постійно проживають на території Латвії, зареєстровані згідно з законом і пройшли повний навчальний курс у загальноосвітніх та інших школах, отримавши основну чи середню освіту латиською мовою, якщо вони не мають громадянства іншої держави, а також громадянство отримують неповнолітні діти таких осіб у віці до 15 років, які постійно проживають у Латвії; особи які натуралізувались або набули громадянства Латвії в інший законний спосіб; діти, знайдені на території Латвії, батьки яких невідомі; діти, які не мають батьків і живуть у дитячому будинку або школі-інтернаті; діти, у яких під час народження обоє батьків були громадянами Латвії незалежно від місця народження дітей¹.

У зв'язку з обурливою реакцією російської сторони щодо ухваленого в латвійському парламенті закону про громадянство, офіційна Москва звернулася до ОБСЄ (у частині порушення прав меншин), у результаті чого в закон було внесено зміни, а саме — запроваджено систему т. зв. «натуралізаційних вікон». Згідно зі змінами, прохання про набуття громадянства країни могли подавати негромадяни від певного віку, з найстаршого (Блейере, Д. 2005, с. 417). Так, згідно зі згаданим законом, громадянами Латвії за процедурою натуралізації могли стати особи, зареєстровані в Реєстрі жителів, а також, якщо вони: постійно проживають на території Латвії п'ять останніх років; володіють латиською мовою (розуміють, розмовляють і відповідають на побутові теми, а також читають та усвідомлюють побутові тексти, інструкції тощо й можуть написати письмове завдання на задану побутову тему); знають головні положення Конституції й Закону «Права і обов'язки людини і громадянина»; знають текст Державного гімну та історію Латвії; мають легальне джерело існування; дали обіцянку вірності Латвійській Республіці; надали докази про відмову від громадянства іншої держави, тобто — не мають іншого громадянства; не мають обмежень по натуралізації². Щодо знань з латиської мови, то їх не перевірятимуть лише в тих осіб, які отримали основну, середню чи вищу освіту латиською мовою, а також не складатимуть письмовий іспит з мови ті, кому вже виповнилося 65 років³.

Сама ж процедура такої натуралізації розпочалася з 1 лютого 1995 р. Для цього держава створила Управління натуралізацією. Кінцеве рішення про надання громадянства особі шляхом натуралізації ухвалює уряд (Кабінет міністрів). Попри розрахунки Управління щодо кількості осіб, які мали пройти таку процедуру (близько 200 тис.), фактично таким правом, на початок 1998 р. (тобто, протягом трьох років), скористалося лише 11 тис. осіб (Блейере, Д. 2005, с. 418), тобто — 5,5% з очікуваних. Причинами такої

¹ Закон о гражданстве. Латвия, 1994. URL: <https://salo.li/5c1A39f>

² Закон о гражданстве. Латвия, 1994. URL: <https://salo.li/5c1A39f>

³ Закон о гражданстве. Латвия, 1994. URL: <https://salo.li/5c1A39f>

неактивності серед негромадян у набутті громадянства Латвії шляхом нату-
ралізації були такі: поточний їх статус не особливо позначався на повсяк-
денному житті некорінних мешканців країни; небажання багатьох вивчати
латиську мову; політична пасивність таких мешканців; переконаність у тому,
що отримання громадянства це досить складна процедура, а також — неба-
жання молоді служити в армії (Блейере, Д. 2005, с. 418).

Шосте скликання Сейму, вже під завершення каденції, ухвалило 22 черв-
ня 1998 р. зміни до Закону про громадянство, згідно з якими було зміне-
но систему «натуралізаційних вікон», а ще громадянство Латвії отримували
також і ті негромадяни, котрі народились у Латвії з 21 серпня 1991 р.¹,
тобто з періоду фактичного відновленої незалежності. Партії консерватив-
ного спрямування наполягали винести на референдум це положення закону,
проте його результати (53% голосів «за») підтвердили рішення парламен-
ту. Таке рішення Сейму викликало підтримку Верховного Комісара ОБСЄ
з питань національних меншин.

Ухвалення змін до закону «Про громадянство», особливо в частині поши-
рення натуралізації на тих мешканців Латвії, які народились у цій країні
з 1991 р., призвело до збільшення кількості нових громадян. Так, 1998 р.
таких стало 4439 осіб, 1999 р. — 12 427, 2000 р. — 14 900. Загалом, з 1996
по 2004 рр. процедуру натуралізації пройшло 70 879 осіб (Блейере, Д. 2005,
с. 419). Утім, кількість негромадян залишалася досить високою — 481 352
людини. Багато з них вважало, що згодом Рига ще більше пом'якшиться
щодо негромадян (особливо — росіян) і вони невдовзі автоматично набу-
дуть громадянство Латвії без натуралізації.

Загалом протягом першого десятиліття незалежності Латвії політика
держави щодо надання громадянства іноземцям і негромадянам, у формі
чітких та жорстких фільтрів натуралізації, покращила не лише політичну
складову, а й етнічну. Свідченням є дані перепису населення Латвії 2000 р.,
згідно з яким латишами було 57,7% мешканців (проти 52% 1989 р.), а росі-
янами — 29,6% (проти 34% 1989 р.)². Така позитивна для латишів динаміка
спостерігається й у подальші роки розвитку незалежної Латвії.

Отже, латиші, за відновленої незалежності, провели своєрідну «люстра-
цію» на законодавчій ниві щодо надання громадянства. Вона полягала в авто-
матичному поширенні свого громадянства лише на корінних мешканців
країни і була суттєво ускладнена для негромадян (передусім — представ-
ників і нащадків окупаційної радянської адміністрації), а також для іно-
земців. Запроваджена система іспитів (з латиської мови та конституції), які
необхідно було успішно скласти для набуття громадянства Латвії, для бага-
тьох її негромадян виявилася непосильною. Втім, така політика влади мала

¹ Закон о гражданстве, 1998. Латвия. URL: <https://salo.li/37B6E96>

² Kas apturēs iedzīvotāju skaita samazināšanos? 2013. URL: <https://salo.li/49CBfE3>

позитивний державотворчий ефект для країни і сприяла тому, що кількість латишів у країні почала зростати, а найчисленнішої нацменшини (передусім, росіян) — зменшуватись. Така ситуація позначилась і на політичному житті відновленої Латвійської Республіки, зокрема через участь у виборчах саме її громадян, а т. зв. «негромадяни» не отримали на це права.

Естонський досвід етнонаціональної політики було закладено ще наприкінці 1988 р., адже ця республіка першою з країн РСР розпочала суверенізацію. Ухваливши 16 листопада 1988 р. на рівні парламенту Декларацію «Про суверенітет Естонської РСР», влада країни в її тексті зазначила, що: «В 1940 році гомогенна в національному відношенні суверенна Естонська держава стала складовою частиною Радянського Союзу... В результаті цього на естонській землі для естонців як корінної національності склалася несприятлива демографічна ситуація...»¹. Така «несприятлива демографічна ситуація» для «гомогенного в національному відношенні суверенної Естонської держави» (з 1940 р.) полягала у показниках негативної для корінних мешканців країни (тобто — естонців) динаміки етнічного складу населення протягом всіх років радянської окупації.

Якщо розглянути статистику етнічного складу населення республіки, за даними останнього за радянських часів перепису 1989 р., на території незалежної Естонії корінні мешканці (естонці) становили тільки 61,5%, а росіяни були найчисленнішою національною меншиною, котра становила 30,3% (Карьяхярм, Т. 2008, с. 405) від усіх мешканців країни. Решту ж національних меншин (у кількості 8,2%) становили інші національності: українці (3,1%), євреї (0,3%), німці (0,2%) та інші (4,6%) (Карьяхярм, Т. 2008, с. 405). На 1991 р. ситуація суттєво не змінилася, адже в країні, де мешкало 1561 тис. осіб, естонців було 957 тис., тобто лише 61,3% (Кокорєв, О. 2006, с. 83). Решта — 38,7% (604 тис. осіб) були представниками інших національностей, з яких понад 78% (тобто ті ж 30%) становили росіяни.

Варто зазначити, що росіяни масово почали переселятися на територію Естонії з літа 1940 р., перш за все в умовах окупації цієї країни з боку СРСР. Згодом, вони прибували в республіку разом із родинами і створювали там сім'ї, залишаючи нащадків у цій країні наступні 50 років. Досить красномовною є статистика етнічного складу Естонії за переписом 1934 р., тобто ще в доокупаційний (дорадянський) період. Згідно з нею, естонці становили 88,2% населення країни, росіяни — 8,2%, німці — 1,5%, інші національності — 2,1%, а вже за першим підрадянським переписом 1959 р.: естонці становили 74,6%, росіяни — 20,1%, німці — 0,1%, всі інші — 5,2% (Palli, H. 1998).

Загалом, якщо вирахувати динаміку демографічної ситуації в Естонії протягом 55 років (з 1934 по 1989 рр.), то згідно з наведеними даними, естон-

¹ Декларация Верховного Совета Эстонской ССР О суверенитете Эстонской ССР. 1988. URL: <https://salo.li/5259A6E>

ців у своїй країні поменшало на понад чверть (зокрема, на 26,7%), а росіян — побільшало на 22,1%. Навіть, згідно зі Всесоюзним переписом населення 1959 р., у Естонській РСР естонців було 74,6%, а росіян уже стало 20,1%¹ також додавались інші національності. Тобто, як можемо бачити, з 1934 по 1959 рр. в Естонії естонців поменшало на 13,6%, а росіян побільшало на 11,9%; з 1959 по 1989 рр. естонців стало ще на 13,1% менше, а росіян — на 10,2% більше.

З огляду на таку складну для естонців етнонаціональну ситуацію, парламент Естонії 30 березня 1992 р. ухвалив правки до закону «Про громадянство», прийнятого ще до окупації (1938 р.). Внаслідок змін, громадянами визнавали тільки тих, хто мешкав на території Естонії до її окупації з боку СРСР (тобто до червня 1940 р.), а також їхніх нащадків. У такий спосіб інші мешканці країни, передусім ті, хто прибув до Естонії з літа 1940 р., не отримували громадянства цієї держави. Проте некорінні мешканці Естонії могли набути громадянства цієї країни, досягнувши певних критеріїв згідно з законодавством — шляхом натуралізації, а саме: якщо доведуть, що проживали на території держави протягом двох останніх років, та успішно складуть іспит на знання естонської мови. При цьому громадянство не мали права отримати працівники радянських каральних органів, які живи на території Естонії з літа 1940 р. Такі положення запровадила Верховна Рада Естонської Республіки, обрана ще в березні 1990 р., більшість місць у якій займали правочентристи, зокрема — Народний Фронт.

Окрім того, в цей перехідний період (серпень 1991 р. — квітень 1992 р.) діяла тимчасова Конституційна Асамблея, яка мала напрацювати проєкт Основного Закону держави. Так, в ухваленій на референдумі 28 червня 1992 р. Конституції Естонії було зазначено: «Кожна дитина, один із батьків якої є громадянином Естонії, має право на громадянство Естонії за народженням. Кожен, хто втратив громадянство Естонії до свого повноліття, має право на його відновлення. Ніхто не може бути позбавленим громадянства Естонії, набутого по народженню... через його переконання»².

Наприкінці парламентської каденції, 19 січня 1995 р., законодавчий орган Естонії (Рійгікогу) ухвалив новий закон «Про громадянство», який набув чинності з 1 квітня. Згідно з законом, громадянином Естонії є особа, яка на момент набуття чинності закону (1 квітня 1995 р.) має громадянство цієї держави, а також та, яка набула, отримала чи відновила громадянство. Окрім того, громадянин Естонії не може одночасно мати громадянство іншої держави. Згідно з законом, громадянство Естонії набувається: за народженням; у порядку натуралізації; шляхом відновлення³. На рівні міністерства

¹ Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: <https://salo.li/6111FaA>

² Конституція Естонії. 1992. URL: <https://salo.li/9E3c3Af>

³ Закон о гражданстве, 1995. Эстония. URL: <https://salo.li/4d9Ae4F>

внутрішніх справ Естонії формується «Банк даних», де зазначаються особи, які отримали, відновили чи втратили громадянство цієї держави. Для перших двох категорій видається відповідне свідоцтво (про громадянство).

Для набуття громадянства Естонії шляхом натуралізації іноземцеві необхідно: бути віком понад 15 років; проживати в Естонії 8 років (з яких 5 останніх — постійно); мати право на постійне місце проживання; знати естонську мову (розуміти, розмовляти, читати й усвідомлювати тексти, оформлювати документи) і пройти перевірку на іспиті (крім тих, хто отримав основну, середню або вищу освіту); знати Конституцію й Закон про громадянство, які оцінюються під час іспиту естонською мовою; мати легальний стабільний дохід, якого має бути достатньо для прожиття його разом із близькими; бути лояльним до Естонської держави; принести присягу на вірність конституційному ладу Естонії¹.

1998 р. парламент ухвалив зміни до чинного Закону «Про громадянство». Згідно з цими правками до закону, діти, котрі народилися в Естонії після 26 лютого 1992 р., батьки яких проживали в країні протягом останніх п'яти років і мають відповідне бажання для нащадків, можуть отримати громадянство цієї держави шляхом натуралізації без іспитів. Таку процедуру за 10 наступних років (тобто до 2008 р.) виконали тільки 10,2 тис. осіб. Очевидно, що це були діти негромадян Естонії «першої хвилі» (тобто з 1992 р.), яким до 2008 р. виповнилося 15 років, необхідних для отримання громадянства.

Врешті, низка заходів, які запровадила влада, зокрема й відповідні обмеження в частині отримання громадянства для некорінних мешканців, протягом першого десятиліття відновленої незалежності Естонії, призвели до зростання кількості естонців у своїй країні з 61,5% (за переписом 1989 р.) до 67,9% (за переписом 2000 р.) і до зменшення частки росіян з 30,3% (1989 р.) до 25,6% (2000 р.)². Надалі така тенденція лише тривала.

Отже, естонці для збереження власної ідентичності й відновленої державності, пішли на ускладнення отримання громадянства для некорінних мешканців, а також — іноземців. Запроваджені обмеження в частині отримання громадянства для іноземців сприяли недопущенню у свою, передусім — політичну сферу, нащадків тих, хто вів окупаційну діяльність у цій країні з 17 червня 1940 р. Такі дії влади мали позитивний для держави ефект, адже сприяли збереженню й примноженню культурної та суспільно-політичної самобутності корінної нації — естонців, а також зменшенню частки, передусім, росіян, протягом наступних років незалежності.

Висновки. Впровадження політики надання громадянства в Україні та країнах Балтії залежало від низки факторів, зокрема від етнічної й політичної складової, що мали місце у відповідних державах протягом першого десяти-

¹ Kodakondsuse seadus. 1995. URL: <https://salo.li/EDBF5d7>

² Rahvaarv rahvuse järgi, 1. jaanuar, aasta. 2018. URL: <https://salo.li/9857716>

ліття відновленої незалежності. Оскільки в українському парламенті протягом першого десятиліття незалежності більшість становили депутати лівих (комуністичних і соціалістичних) політичних поглядів, для яких національна складова не мала принципового значення, вони підтримували досить ліберальне законодавство щодо надання громадянства всім охочим мешканцям країни від часу проголошення незалежності України.

В країнах Балтії особливості політики надання громадянства залежали від політичної й етнічної складових конкретної республіки та віддзеркалилися в ухваленні відповідного законодавства. Оскільки в Литві етнонаціональна складова мала досить задовільну для корінного народу ситуацію, згідно з якою литовці становили понад 80% населення країни, офіційний Вільнюс не запроваджував жорстких обмежень в частині набуття громадянства держави для її мешканців після відновлення незалежності, а надав такі можливості для широких верств. Ситуація ж у Латвії та Естонії зі збереженням корінних національностей (латишів і естонців) була значно гіршою ніж в Україні й Литві, тому влада цих республік запровадила політику обмежень у наданні громадянства некорінним мешканцям шляхом так званої «натуралізації» й виокремлення статусу «негромадян». Такий статус отримали мешканці, які не набули громадянства відповідної республіки згідно з ухваленим законодавством, а отже, не мали права на участь у політичному житті країни (зокрема під час виборів). Для влади Латвії й Естонії впровадження такої жорсткої політики було питанням національної безпеки і стало своєрідним покаранням за окупаційну діяльність для тих, хто прибув на територію республік разом із радянськими військами з червня 1940 р.

Блейере, Д. 2005. *История Латвии XX век*. Рига: Юмава.

Дністрянський, М. 2008. *Етнографія України*: Навчальний посібник. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. Львів.

Карьяхярм, Т. 2008. *Поворотные моменты истории Эстонии. Сборник документов и материалов для гимназий*. Таллин.

Кокорев, О. 2016. Зміна вектора політичного розвитку країн Балтії після розпаду СРСР. *European Political and Law Discourse*. Vol. 3 (5). С. 82–86.

Bruno, M. 2008. *Ethnicities in Region of Latvia. Statistics. Latvia Population by Ethnicity in 1920–1935*. [Online]. Available at: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic-comm1935.htm>

Palli, H. 1998. *Eesti rahvastiku ajaloo luhilevaade*. Tallinn. Lk. 45.

Bleiere, D. 2005. *Istoriya Latvyy XX vek. [History of Latvia of the 20th Century]*. Ryha: Yumava. [In Russian].

Dnistrianskyi, M. 2008. *Etnohrafiia Ukrainy: Navchalnyi posibnyk [Ethnography of Ukraine: Study Guide]*. Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka. Lviv. [In Ukrainian].

Kariakhiarm, T. 2008. *Povorotnie momentu istoryy Estonyy. Sbornyk dokumentov i materialov dlia hymnazyi [Turning Points in the History of Estonia. Collection of Documents and Materials for Gymnasiums]*. Tallyn. [In Russian].

Kokoriev, O. 2016. Zmina vektora politychnoho rozvytku krain Baltii pislia rozpadu SRSR [Change in the Vector of Political Development of the Baltic Countries after the Collapse of the USSR]. *European Political and Law Discourse*. Vol. 3 (5). S. 82–86. [In Ukrainian].

Bruno, M. 2008. *Ethnicities in Region of Latvia. Statistics. Latvia Population by Ethnicity in 1920–1935*. [Online]. Available at: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic-comm1935.htm>

Palli, H. 1998. *Eesti rahvastiku ajaloo lühilevaade [A Brief Overview of Estonian Population History]*. Tallinn. Lk. 45. [in Estonian].

УДК 327

DOI: 10.20535/2307-5244.60.2025.338336

М. М. Алексієвець

ORCID: 0000-0001-6128-0438

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Л. М. Алексієвець

ORCID: 0000-0002-0030-3314

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

В. М. Знак

ORCID: 0000-0002-1165-4697

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

M. Aleksiiievets

V. Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University

L. Aleksiiievets

V. Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University

V. Znak

V. Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ І НАТО ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

*Military-Political Cooperation Between Ukraine and NATO
During the Russo-Ukrainian War (Historical Aspect)*

У статті проаналізовано різні аспекти військово-політичного співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) після відновлення державної незалежності України 1991 до середини 2024 р. Розглянуто ключові події та документи періоду взаємодії Україна — НАТО, а також еволюцію військово-політичної співпраці нашої держави з НАТО